

بررسی چند کانون مهم اثر گذار بر اندیشه ترقی در دوره قاجاریه

دکتر شاهین پهنادایان^۱

چکیده

ایران در قرن ۱۳ خورشیدی/ ۱۹ میلادی دچار دگرگونی های فراوانی گردید. عصر قاجاریه شاهد تحولات شگرف در تاریخ ایران است مهمترین این مسائل برخورد با تمدن غرب در زمینه های مختلف است در این برخوردها ایرانیان با اندیشه ترقی خواهی آشنا گردیده اند و کانون های مهمی دررشد و باروری آن موثر بوده است. این کانون ها را می توان به ترتیب ذیل نام برد:

مسافرت به غرب و دستاوردهای علمی و تکنیک آن، محصلان فرنگ رفته، ترجمه کتب، تأسیس دارالفنون و ترویج معارف نوین، ترجمه روزنامه های خارجی ونوشتن اخبار فرنگی در روزنامه های داخل، در این مقاله به بررسی این کانون ها اشاره می شود.

کلید واژه ها:

ایران - تمدن غرب - قاجاریه - اندیشه ترقی - دارالفنون.

۱ - عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج

مسافرت به غرب و دستاوردهای علمی و تکنیکی آن

اما عصر قاجاریه عصر دگرگونی؛ عصر آب افکند به خوابگه مورچگان بود، عصر آگاهی و تغییر؛ آگاهی بر مظاهر تمدن غرب، به وجود «اندیشهٔ تسخیر ممالک بعیده» (شوستری-۱۳۶۳، ۲۸۴) از جانب ممالک اروپایی، به واپس ماندگی (ژوبر، ۱۳۴۷، ۲۱۷) و تغییر در وضع موجود. این دوره مصادف با قرن ۱۹ میلادی / ۱۳ خورشیدی است. اندیشهٔ ترقی خواهی و اصلاحات سیاسی و اقتصادی، در آسیا رونق یافت. این اندیشه در برخورد با تمدن پیشرفتهٔ غرب شکل گرفت. تقریباً به طور هم زمان با ایرانیان، در ممالک عثمانی و ژاپن شاهد تکاپوهای ترقی خواهانه دولتمردان هستیم. در ایران، جنگ با روسیه تزاری در زمان فتحعلی شاه سرآغاز تدبیرات نظامی، سیاسی، اقتصادی شد. در پی یافتن راه‌های مناسب برای تحقق آرمان‌های نظامی و اقتصادی روابط با غرب توسعه یافت. در زمان عباس میرزا در سال ۱۲۲۴ هـ ق اولین قرارداد با انگلستان منعقدمی شود. و شاهد آن هستیم که یکصد سال بعد در سال ۱۳۲۴ هـ ق (۱۲۸۵) خورشیدی) مشروطیت شکل می‌گیرد. در این یکصد سال به خصوص در عصر ناصری ایران شاهد تحولات زیادی در زمینهٔ ترقی خواهی است. با ورود هیأت‌های سیاسی و صاحب منصبان نظامی، پیمان نامه‌های همکاری دو جانبه با دول غربی بسته می‌شود. حاصل این عهدنامه‌ها، از یک طرف تسهیل بازرگانی و تجارت خارجی و از طرف دیگر احساس نیاز به دانستن زبان‌های خارجی و علوم جدید و صنایع نظامی و اقتصادی بود (شمیم، ۱۳۷۱، ۶۲، ۶۵، ۷۵، ۸۹) بنابراین به سرعت، هم شاگرد برای تحصیل به فرنگ فرستادند و هم طرح نو و نظام جدید در سازمان ارتش ریختند، «می‌گوید مقربانی داشت که به السنه مختلف آشنا بوده اند فرانسه، روسی، انگلیسی، هندی.». (دبلي، ۱۳۵۱، ۱۳۲-۱۳۱) برای آشنایی با ضعف داخلی و نیاز مبرم به اصلاحات در تمام زمینه‌ها بهترین منابع سفرنامه‌های خارجی است در عین حال

آنان مروجان فرهنگ و تمدن اروپایی در ابعاد مختلف بوده‌اند. آنان در سفرنامه‌های خود با دیدی تیزبین مسائل مختلف را مورد ارزیابی قرار می‌دادند و در مدت حضور خود فرهنگ و تمدن غرب را نیز ترویج می‌کردند. در عین حال ایرانیانی که به خارج سفرمی کردند اغلب در سفرنامه‌های خود مغرب زمین را توصیف می‌کردند سیستم حکومت مبنی بر پارلمان و قانون، پیشرفت روز افزون صنایع غرب، اتومبیل، و راه آهن، روزنامه‌ها و تجارت دریایی و زمینی، بیمه و دانشگاه‌های مختلف و همه را به جامعه ایرانی عرضه می‌داشتند. این امر باعث آن شد در زمان محمد شاه قاجار عده‌ای خواهان تغییر نظام سیاسی در ایران شوند. جهانگیر میرزا می‌نویسد: «درهنجام مرگ محمد شاه... جمعی از خود خواهان بر سر میرزا نصرالله صدرالملالک اجتماع کرده کنکاش می‌نمایند که باید دولت ایران را جمهوری نموده و امورات دولتی را منوط به مصلحت دید جمعی باید ساخت». (جهانگیر میرزا، ۱۳۲۷، ۳۱۷) این امر به دوره ناصری کشیده می‌شود. نظام‌الاسلام کرمانی می‌نویسد: (... آقا سید حسین خواهر زاده مشیر‌السلطنه... معروف به سید حسین صاحب‌الزمانی... با حاج میرزا احمد کرمانی قبل از قتل ناصرالدین شاه به طرف همدان مسافرت کردند). زمانی که خبر قتل ناصرالدین شاه به آنها رسید شوری بر سر آنها افتاد و مردم را دعوت کردند به جمهوریت. لذا آنها را گرفته آوردنده طهران، در انبار شاهی محبوس شدند تا آنکه مرحوم حاجی شیخ هادی نجم آبادی از آنها توسط کرد. مظفرالدین شاه گفت اگر این دونفر را رها کنم تخم قاجاریه را را از روی زمین بر می‌دارند.

چون جناب حاج شیخ هادی در استخلاص آنها اصرار کرد آقا سید حسین را رها کردند ولی حاج میرزا احمد بیچاره در همان محبس مرحوم شد. (کرمانی، ۱۳۵۷، ۱۱) از زمان فتحعلی شاه مسافرت‌های خارجی شکل رسمی و جدی به خود گرفت، میرزا ابوالحسن خان ایلچی نمونه خوبی است. (میرزا ابوالحسن خان ایلچی:

سفیر فتحعلی شاه در انگلیس برای پیگیری قرارداد مجمل بود (۱۲۲۴ هـ ق) وی دو سفرنامه از خود به یادگار گذاشته است، یکی حیرت نامه سفرا (ایلچی، ۱۳۶۴ هـ) که شرح مسافرت اوست به انگلیس و دیگری دلیل السفراء که شرح سفر او به روسیه است.

وی در حیرت نامه سفرا از تمام مظاہر تمدن جدید یاد کرده است و آنچه درخور توجه است پس از دیدن آن همه عجایب به (اهل ایران) توصیه میکند. تا از کار «اهل انگلیس اقتباس کنند» و «عقل معاش را بر عقل معاد» مقدم داشته تا به «سرحد کمال و ثروت» برسند، چنانکه به زعم او، انگلیسی‌ها چنین کرده و متمول شدند. (ایلچی، ۱۲۷۰ هـ- ۱۳۶۴ و ۱۴۹۰ و ۱۲۷۱)

مسافرت به غرب، چه در قالب سیاسی و چه برای تحصیل و سیاحت ادامه داشت. یکی از سیاحان غرب حاج سیاح محلاتی بود، او بیست سال از عمر خود را به سفر گذرانید، واکثر کشورهای اروپا و امریکا و شرق آسیا را دید و در سفرنامه خارجی اش، هم به توصیف اروپا می‌پردازد و هم آمریکا. بعد از این مسافرت‌ها حاجی سیاح به ایران بازگشت و آنچه در کشور دید، فقر و عقب ماندگی و نابسامانی اوضاع بود. میرزا ملکم خان درباره این عقب ماندگی و فقر می‌نویسد: «ایران فقیر است، ایران مغلوب است. ایران گذاست. به علت اینکه ایران عدالت قانونی ندارد. به علت آنکه وزرای ایران نتوانستند قبول کنند که علاوه بر عقل شخصی ایشان از برای ترقی دول، چه نوع کرامات علمی در دنیا ظاهر شده است». (ملکم خان، ۱۳۲۷، ۱۹۵) حاج سیاح نیز ترقی خواه در آمد. (حاج سیاح، بی تا، ۹۳-۹۴) حاج سیاح که در طول سفرهایش با چندین زبان آشنا شده بود و درد عقب ماندگی وطن را نیز به دوش می‌کشید، مورد توجه محافل ترقی خواهی قرار گرفت و مأمور توزیع الواح قانون میرزا ملکم خان در ایران شد و حتی بنا به خواسته کسانی چون ملکم و دوستان او، برای

بیدار کردن ظل السلطان به دربار او در اصفهان راه یافت. (اسناد و نامه های ملکم، نامه امین الدوله به ملکم).

به قول خودش در تهران، در جلسات مخفی مخالفان حکومت شرکت کرده و برای مردم از اوضاع فرنگ صحبت می نمود و نیز روزنامه قانون را به افراد مورد نظر می رسانید و بالاخره هم، به جرم همدستی با ملکم و سید جمال دستگیر شد و تحت الحفظ، چندین ماه در قزوین زندانی بود. (حاج سیاح، بی تا، ۳۳۲) با ایجاد سفارتخانه و فرستادن سفرای دائمی به اروپا شیوه رساله نویسی برای بیان اندیشه های نوخواهی، در میان این قبیل دولتمردان و کارداران سیاسی رواج یافت. سردمدار این قبیل رسائل، میرزا ملکم خان و ناظم الدوله، سفیر ایران در انگلیس است. خداداد آذربایجانی کاردار سفارت ایران در اتریش نیز، رساله ای کوتاه در این باب دارد.

محصلان فرنگ رفته

جنگ با روسیه و حضور اروپائیان در ایران، عباس میرزا ولیعهد و حکمران آذربایجان و تنها مرد قدرتمند قاجار را که نیاز فوری به انجام اصلاحات به سبک غربی را درک می کرد، ترغیب کرد که آموزش نظامی پاره ای از نیروهایش را به سبک غربی آغاز کند. او چندین دانشجو را نیز عمدتاً باهدف اصلاح ارتش به اروپا اعزام داشت. (کدی، ۱۳۸۱، ۴) استمرار فرستادن محصلان به خارج ادامه داشت. امیرکبیر در بیداری ایرانیان و متوجه ساختن طبقات با سواد و ممتاز ایران به معایب و مفاسد اجتماعی و انحرافات سیاسی آن عصر به سهم خود خدمت بزرگی انجام داد و اساس اقتباس از فرهنگ اروپایی را به وسیله تشویق ناصرالدین شاه به اعزام محصل به اروپا طرح و پی ریزی کرد. (شمیم، ۱۳۷۲، ۱۸۲)

اندیشه ترقی خواهی با فرستادن محصل به فرنگ، شکلی منسجم و بستری نوین

یافت. برخی از محصلان دستاوردهای تمدنی را با خود (به شکل ابزار و وسایل کار) آوردهند و برخی با فکر مملو از طرح و نقشه بازگشتند. یکی از این شاگردان میرزا صالح شیرازی بود. او در انگلیس حکمت طبیعی و تاریخ و زبان لاتین و فرانسه و صنعت چاپ را فرا گرفت و پس از بازگشت به ایران مترجم دولت شد و در ماموریت‌های سیاسی شرکت جست. همچنین مامور تعلیم شاگردانی شد. بانی روزنامه‌ی ای به نام کاغذ اخبار گردید. (اردکانی، ۱۳۷۰، ۱۷۶-۱۷۹). میرزا صالح، تفصیل مسافرت خود را در سفرنامه‌ی هایی نگاشته است. (میرزا صالح شیرازی، ۱۳۶۴) وی تمدن انگلیس را شناخته و آن تمدن را بر محور تجارت دانسته و تأکید می‌دارد رواج اسباب ترقی دولت انگلیس از زمان الیزابت اول (۱۵۵۸م) به سبب تجارت و ساختن کشتی و تجارت دریا است. (میرزا صالح شیرازی، ۱۳۶۴، ۳۰۹، ۳۰۸، ۲۷۶، ۲۳۲، ۲۷۷، ۳۰۷، ۳۰۹، ۲۶۶، ۲۳۳).

همان زمان با میرزا صالح، میرزا جعفر خان مهندس (مشیر الدوله بعدی) برای تحصیل به انگلیس اعزام شد. میرزا جعفر خان نیز در طول تحصیل به تمدن فرنگی اعتقاد یافت. وی درنامه‌ی خصوصی خود به یک بانوی انگلیسی از مشورت خانه مقتدر، قوانین خوب و حکیمانه، آزادی حقیقی، پیشرفت‌های علوم و صنایع مستظرفه و مهمان نوازی انگلیسی‌ها بسیار تمجید می‌نماید و به نکات مهمی توجه می‌کند که حاکی از شناخت او از روابط انگلیس و روسیه و حوزه کار ایران بود؛ او در همان نامه نوشته است «امیدوارم که پیوندهای تازه واستوار بین این کشور (انگلیس) و ایران برقرار گردد زیرا انگلستان ناچار است کشور مرا به مثابه سدی در برابر جاه طلبی بی‌حد و حصر روسیه نسبت به قدرت بریتانیا در هندوستان بیند. (رأیت، ۱۳۵۹، ۵۷-۱۵۶)

میرزا جعفر در ایران معلم ریاضیات و مهندس فرزندان اشرف در تبریز شد. سپس سفیر ایران در استانبول گردید (۱۲۶۰ق) در کمیسیون ارزنه الروم برای رفع اختلالات مرزی ایران و عثمانی شرکت کرد، بعدها یکی از مشاوران ناصرالدین شاه

و الهام بخش او در تقسیم امور دولتی بین وزرای مختلف و تاسیس مجلس شورای دولتی گشت. مجلسی که او اولین رئیس آن بود. باری، این شاگردان و محصلان دیگر، در «خلوت و در جاهی دیگر» از آنچه در فرنگ خوانده و شنیده بودند تعریف می کردند. (مستوفی، ۱۳۷۱، ۹۰).

ترجمه‌ی کتب

تحول ذهنی و شکل گیری اندیشه ترقی تا حد زیادی با ترجمه کتب علمی و تاریخی فرنگی ما همراه بود. در زمان فتحعلی شاه و به همت عباس میرزا، کتب نظامی و تاریخی متعددی ترجمه شد. کتب نظامی گیرت و آئین نامه‌های ما نور پیاده نظام، تاریخ‌های محاربات فرانسه با پادشاه نمسه، تاریخ پطر کبیر و شارل دوازدهم (نوشتۀ ولتر) از این قبیل کتب بودند. (اردکانی، ۱۳۷۰، ۲۲۷-۲۲۸) برای عبرت و آگاهی زمامداران، تاریخ پطر کبیر، بارها تجدید چاپ شد و چنانکه در فهرست کتب منتشر شده، بارها در روزنامه وقایع اتفاقیه و مرآت البلادان ناصری آگهی تبلیغ آنها در می‌یابیم. (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۹، ۱۰۶۳) و به همین منظور تاریخ تنزیل و خرابی دولت روم و تاریخ ناپلئون نیز ترجمه شدند. (اردکانی، ۱۳۷۰، ۲۲۷-۲۲۸)

دارالفنون و ترویج معارف نوین

امیر کبیر صدر اعظم ایران در سالهای ۱۸۴۸-۱۸۵۱ / ۱۲۲۷-۱۲۳۰ خورشیدی اهداف بلند پروازانه و پیروزمندانه ای را در زمینه اصلاحات در نهادهای ایران مشخص کرد. سیاستهای خاصی نظر ایجاد کارخانه‌های دولتی، دارالفنون، حسابرسی، تعادل بودجه و خدمت نظام وظیفه عمومی در پیش گرفت. «او نخستین روزنامه رسمی را پایه گذاری و نخستین مدرسه عالی به سبک غربی را به نام دارالفنون در

تهران تأسیس کرد که هم آموزش نظامی و هم علمی و فنی را در بر می‌گرفت....» این مدرسه طی چندین دهه تنها مدرسه عالی مدرنی بود که با پشتیبانی مالی دولت اداره می‌شد و چنانچه ناصر الدین شاه از تأثیرات این روشنگری به وحشت افتاده و کوشید از آموزش مدرن و سفر به خارج برای تحصیل جلوگیری کند. چندین مقام حکومتی، افسر ارتش، و دیگر افراد مهم از دارالفنون فارغ التحصیل شدند. (کدی، ۱۳۸۱، ۵۶-۵۵) رشته‌های مختلف دارالفنون شامل طب، داروسازی، شیمی، فیزیک، السنه خارجی، تاریخ و جغرافی، معدن شناسی و فنون نظامی بود، موسیو ژان داود مترجم، مأمور آوردن معلمین از اتریش و آلمان گشت و زمانی که با معلمین وارد تهران شد از امیرکبیر خبری نبوده. (آل داود، ۱۳۷۱، ۲۲۹) دارالفنون با معلمین خارجی و بعدها معلمین ایرانی خود شروع به کار نمود. اغلب مترجمین دارالفنون شاگردان ایرانی تحصیل کرده در فرنگ بودند، مانند میرزا ملکم مترجم، زطی معلم حساب، و میرزا رضای کاشانی مترجم، چارنو تا معلم معدن شناسی. (آدمیت، ۱۳۶۳، ۳۵۱ به بعد)

معلمین اروپایی کتب رسالتی برای تدریس نوشتهند و محصلان ایران و یادانش آموختگان در فرنگ آنها را ترجمه می‌کردند به عنوان مثال، دکتر پولاک، معلم طب و تشریح، کتبی را ترجمه و تالیف کرد و یا دکتر شیلمر هلندی، سه کتاب جلاء العيون در کحالی، زینه البلدان جلدی و سرالحکمه در تشریح رانگاشت. (پولاک، ۱۳۶۸، ۳۵۱) از کتب علوم طبیعی که در این ایام ترجمه شد «جانور نامه» بود که شمه ای از رساله داروین به نام «اصل انواع بنابر انتخاب طبیعی» را در بر می‌گرفت. در جانور نامه، رشته‌های دانش طبیعی با تعریف علمی آنها ذکر شده و فلسفه تکاملی داروین مبنی بر شروع حیات از مبدأ واحد و تبدیل انواع و دگرگونی گونه‌ها به شرح آمده بود، هر یک از این کتب، مبنای تغییر تفکر اجتماعی و تحول ذهنی شاگردان نسبت به

عقاید پیشینیان و معتقدات و مرسومات ایشان بود. (آدمیت، ۱۳۵۱، ۱۸-۱۹) به علاوه رسالات و کتب اقتصادی مانند اکنمی پلتیک اثر سیسموندی، در همین روزگار ترجمه شد و کتابچه هایی برای اصلاح امور مالی و اداری اقتباس و ترجمه گردید. (کتابچه بارون و کتابچه جلد مخمل، اسناد بنیاد مستضعفان) اغلب نویسندهای آنها به گفته خودشان، با خواندن تواریخ و قوانین اروپا و سیر سیاحت در «اقطار فرنگ» دست به قلم برد، و نامه هایی را برای نجات وطن نگاشته اند. ابوطالب بهبهانی، میرزا ملکم خان، طالبوف، علی بخشی میرزای قاجار، و خان خانان،... اما این کانون مورد غضب واقع گردید. بنیانگذار این کانون به کاشان تبعید گردید و در حمام فین کاشان به قتل رسید و دیگر اجازه داده نشد تا مدرسه مشابه دارالفنون تا سالهای متتمادی آینده شکل بگیرد... سالهای متتمادی این تنها دبیرستان مدرن ایران بود، زیرا ناصرالدین شاه از تاثیر واژگون کننده تحصیلات جدید هراسان بود و در نتیجه گسترش این نوع تعلیمات در ایران، و یا مسافرت ایرانیان به خارج برای تحصیل را ترغیب می کرد، (تأثیرات مخرب این سیاست های تاریک اندیشانه این فرمانروایی دراز عمر به ندرت مورد ارزیابی دقیق قرار گرفته است. به طور کلی، اگر برنامه های نوسازی ایران قبل از سال ۱۹۲۵ میلادی «در زمان آغاز حکومت رضا خان» آغاز می گردید و به جای اینکه در یک دوره، کوتاه پنجاه ساله بعد از آن به شدت از بالا تحمیل شود، به صورت تدریجی ادامه می یافت وضع ایران خیلی فرق می کرد». (کدی، ۱۳۶۹، ۹۱).

ترجمه‌ی روزنامه‌های خارجی و نوشتن اخبار فرنگی در روزنامه‌های داخلی
اقداماتی که در زمان (عباس میرزا) بوجود آمد موجب افزایش عده آگاهان و کسانی که به امور کشوری و بین‌المللی علاقه ای داشتند گردید و نیز بین روحانیون و تجار و مغازه داران نوعی انتبا، پدید آورد. این عده رفته رفته تشنه اطلاعات و اخبار و حوادث

داخلی و خارجی شدند و این عوامل هسته اولیه روزنامه نگاری را در ایران تشکیل داد. (ذاکر حسینی، ۱۳۷۰، ۴۰)

نخستین روزنامه نگار ایرانی میرزا صالح شیرازی بود که بعدها بسیاری از خصایص او را روزنامه نگاران سالهای بعد به میراث برداشتند. نخستین روزنامه در ایران در اوایل سلطنت محمد شاه انتشار یافت و میرزا صالح شیرازی آن را اداره میکرد ادموند دوتامپل در تاریخ مختصر قاجاریه که در سال ۱۸۷۳ مسیحی مطابق ۱۲۹۰ هجری در پاریس طبع کرده درباره این روزنامه می‌نویسد «در عهد محمد شاه به سال ۱۸۳۷ میلادی (مطابق ۱۲۵۳ هجری) اولین بار در تهران روزنامه دولتی انتشار یافت و این روزنامه ماهیانه بود. تاریخ انتشار اولین شماره آن اول ماه مه (دوشنبه ۲۵ محرم ۱۲۵۳) بود.» این روزنامه با چاپ سنگی به قطع یک ورق بزرگ از کاغذ خانبالیغ چاپ می‌شد و چاپ آن چندان عالی نبود. روزنامه مزبور نام مخصوصی نداشت و فقط در آخر صفحه اول نشان دولتی ایران دیده می‌شد. همین روزنامه است که پس از تغییرات محسوس به صورت روزنامه وقایع اتفاقیه روزنامه رسمی تهران درآمده است. (اقبال آشتیانی، ۱۳۵۵، ۵۶-۵۷)

به دستور امیر کبیر، روزنامه خارجی از فرانسه، انگلیس، روس، اتریش، عثمانی و هند می‌رسید و قسمتی از آنها ترجمه شده و به صورت جزوی ای تحت اختیار امیر قرار می‌گرفت که حاوی اخبار سیاسی و اقتصادی بود. (رضوانی، ۱۳۷۲، ۸۳)

ترجمه روزنامه‌ها بعداً نیز ادامه یافت و محمد حسن خان اعتماد السلطنه، اخبار خارجی را برای ناصرالدین شاه ترجمه می‌کرد و می‌خواند. (روزنامه وقایع اتفاقیه: سال ۱۲۶۷ هـ ق. شماره ۱۶، ۱۳، ۲، ۴، ۳) بخش‌هایی از این اخبار در روزنامه وقایع اتفاقیه چاپ می‌شد تحت عنوان «وقایع و اخبار فرنگ» که این بخش نشانگر اختراقات واکنشات جدید در اروپا و امریکا و ژاپن بود. (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۹، ۷۵-۹۷۴)

(۱۰۴۸-۱۰۰۶-۹۹۲) این اخبار فرنگی سال به سال توسط اعتماد السلطنه جمع آوری گردید و در کتاب مرآت البلدان ناصری آمده است.(میرزا ابوالحسن خان ایلچی، ۱۳۶۳، ۱۸۱-۱۸۰-۱۳۳-۸۷-۸۵-۷۹-۲۸-۵-۴) نسل اولیه مطبوعات در جامعه ایران در دوره قاجار به شدت زیر نفوذ حکومت استبدادی وقت قرار داشت و زبان یک طرفه حکومت، کارکرد موثری نداشت.

در کنار مطبوعات درباری، جریان دیگری از روزنامه نگاری وجود داشت که پایگاهش در خارج از کشور بود. در این زمینه می توان به روزنامه هایی مثل «اختر» چاپ اسلامبیول (۱۲۹۲ ه ق)، «قانون» چاپ لندن (۱۳۰۷ ه ق)، «حبل المتین» چاپ کلکته (۱۳۱۱ ه ق)، و ثریا چاپ قاهره (۱۳۱۶ ه ق) اشاره کرد. به روزنامه های مذکور باید مطبوعه عروه الوثقی را نیز افزود که سید جمال الدین اسد آبادی در آن قلم می زد. این روزنامه ها توسط روشنفکران تبعیدی درخارج از کشور چاپ و به طور مخفیانه در ایران توزیع می شدند. در دوران سلطنت طولانی ناصرالدین شاه که به عصر ناصری شهرت پیدا کرد، به استثنای دوره کوتاه صدرات امیر کبیر، مطبوعات ایران به شدت زیر سیطره استبداد قرار داشت. (کهن، ۱۳۶۰، ۳۰)

در جریان جنبش تباکو، نخستین مبارزات مطبوعاتی در صحنه سیاسی ایران شکل گرفت. در این جنبش، رویارویی مطبوعات استبدادی و انقلابی بیش از بیش نمودار گردید. پس از مرگ ناصرالدین شاه و روی کار آمدن مظفر الدین شاه، نخستین شماره روزنامه خلاصه الحوادث منتشر شد که در آن برای اولین بار از اخبار تلگرافی خبر گزاری های خارجی استفاده شد. این روزنامه پنج ساله دوام نیاورد. با تعطیل شدن روزنامه های ایران و خلاصه الحوادث و برقراری خفغان سیاسی، روزنامه ها و شبکه ها به طور مخفیانه و زیرزمینی رشد و فعالیت کردند. (зорق، ۱۳۶۸، ۱۶۴.)

فرجام سخن

همانطوری که گفته شد عصر قاجار عصر دگرگونی هاست. عصر آب افکند به خوابگه مورچگان بود. در این دوره ایران در ابعاد مختلف با تمدن فرهنگ غرب به لحاظ سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی برخورد پیدا کرد. آمد و شدها از سوی فرنگیان در قالب سفارت‌ها و سفرنامه‌ها و رفتن از جانب ایرانیان در قالب سفارت و سیر آفاق و انفاس، شنید سخنان خارجیان و دیدن پیشرفت‌های مغرب زمین، اعزام محصلان به خارج، و دیدن شیوه زندگی جدیدی که بر اثر مدرنیته بوجود آمده ترجمه کتب مختلف، تاسیس دارالفنون هر چند برای نیم قرن جلوی رشد آن گرفته شد.

بالاخره در ابعاد مختلف رشد خود را آغاز نمود. ترجمه روزنامه‌های خارجی و درج اخبار فرنگیان در روزنامه‌های ایرانی کانون های بسیار مهم در رشد و آگاهی و ترقی خواهی ایران گشت و تاثیرات آن در نهایت به جنبش سیاسی، اجتماعی و تغییر خواه مشروطیت منجر گردید.

کتابنامه

- ۱- آدمیت، فریدون: امیر کبیر و ایران، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۳.
- ۲- آدمیت، فریدون: اندیشه ترقی و حکومت قانون در عصر سپهسالار، تهران، خوارزمی، ۱۳۵۱.
- ۳- آل داود، سید علی: نامه های امیر، تهران، ناشر تاریخ ایران، ۱۳۷۱.
- ۴- اقبال آشتیانی، عباس: میرزا تقی خان امیر کبیر، تهران، توس، ۱۳۵۵.
- ۵- اردکانی، حسین محبوب: تاریخ موسسات تمدنی جدید، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۰.
- ۶- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان: مرآت البلدان ناصری، به کوشش عبدالحسین نوایی و میر محدث، هاشم: تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۹.
- ۷- ایلچی، میرزا ابوالحسن خان: حیرت نامه سفر، تصحیح حسن مو سلوند، تهران، موسسه فرهنگی رسا، ۵-ق ۱۳۶۴.
- ۸- دلیل السفراء، به کوشش محمد هادی علوی شیرازی و محمد گلبن، تهران، دنیا کتاب، ۱۳۶۳.
- ۹- پولاک، یاکوب: سفرنامه، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۸.
- ۱۰- جهانگیر میرزا: تاریخ نو، به اهتمام عباس اقبال، تهران، انتشارات علمی، ۱۳۲۷.
- ۱۱- دنبی، عبدالرازق: مآثر السلطانیه، به اهتمام غلامحسین صدری افشاری، تهران، ابن سینا، ۱۳۵۱.
- ۱۲- ذاکر حسینی، عبدالکریم: مطبوعات سیاسی ایران در عصر مشروطیت، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۰، ص ۴۰.
- ۱۳- رایت، دنیس: ایرانیان در میان انگلیسی ها، ترجمه لطف علی خنجی، تهران،

امیر کبیر، ۱۳۵۹.

- ۱۴- رضوانی، محمد اسماعیل: تاریخ ورود جراید خارجی به ایران «کتاب تاریخ معاصر، ش اول، تهران، موسسه پژوهشی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۲، ص ۸۳.
- ۱۵- روزنامه وقایع اتفاقیه: سال ۱۲۶۷ ه ق. شماره ۱۶، ۱۳، ۲، ۴، ۳.
- ۱۶- زورق، محمد حسین: مبانی تبلیغ، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۶۸.
- ۱۷- ژوبر، پ، ام.: مسافرت به ارمنستان و ایران، ترجمه محمود مصاحب، تبریز، چهر، ۱۳۴۷.
- ۱۸- سفرنامه حاج سیاح به فرنگ: علی دمبashi، تهران، صفوی، بی تا.
- ۱۹- شمیم، علی اصغر: ایران در زمان سلطنت قاجار، تهران، علمی، ۱۳۷۲.
- ۲۰- شوشتاری، میر عبدالطیف خان: تحفه العالم و ذیل تحفه، به اهتمام صمد موحد، تهران، انتشارات
- ۲۱- طهوری، ۱۳۶۳.
- ۲۲- شیرازی، مجموعه سفرنامه های میرزا صالح: به اهتمام غلامحسین میرزا صالح، تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۴.
- ۲۳- کرمانی، نظام الدین: تاریخ بیداری ایرانیان، ج ۱، به اهتمام علی اکبر سعید سیرجانی، تهران، انتشارات آگاه، ۱۳۵۷.
- ۲۴- کدی، نیکی. آر: ایران دوره قاجار و برآمدن رضا خان، ترجمه مهدی حقیقت خواه، تهران، ققنوس، ۱۳۸۱.
- ۲۵- ریشه های انقلاب اسلامی، ترجمه عبدالرحیم گواهی، تهران، انتشارات قلم، ۱۳۶۹.
- ۲۶- کتابچه بارون و کتابچه جلد محمول، اسناد بنیاد مستضعفان.
- ۲۷- مستوفی، عبدالله: شرح زندگانی من، تهران، زوار، ۱۳۷۱.

- ۲۸- کهن، گوئل: تاریخ سانسور در مطبوعات ایران، تهران، انتشارات آگاه، ۱۳۶۰.
- ۲۹- میرزا ملکم خان: مجموعه آثار (ندای عدالت)، تدوین و تنظیم محمد محیط طباطبایی، تهران علمی، ۱۳۲۷.
- ۳۰- «اسناد و نامه های ملکم» نامه امین الدوله به ملکم، خطی، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.